

The background of the cover is a textured, orange-toned surface. At the top, there is a faint, classical-style face with dark eyes and a serene expression. Below the face, there are decorative elements including a red ribbon-like shape and a circular motif. A horizontal band of intricate, colorful scrollwork and floral patterns runs across the middle of the cover. The title 'ΜΥΡΤΟΣ' is centered over this band.

ΜΥΡΤΟΣ

*Μελέτες στη μνήμη
της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*

Μιχάλης Α. Τιβέριος

ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΛΑΔΙ ΣΤΟΝ ΜΥΧΟ
ΤΟΥ ΘΕΡΜΑΪΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 6ο αι. π.Χ.

Έχουν περάσει τρία χρόνια από τότε που η αξέχαστη Ιουλία Βοκοτοπούλου πρότεινε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης να ξαναρχίσει τις ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης. Ως γνωστόν εδώ, το 1930, ο τότε καθηγητής Αρχαιολογίας Κωνσταντίνος Ρωμαίος είχε κάνει για 18 μέρες μια από τις πρώτες ανασκαφές του νεοσύστατου ακόμη Πανεπιστημίου μας¹. Και έτσι το έφερε η τύχη στο Καραμπουρνάκι να συναντήσω για τελευταία φορά την Ιουλία, μόλις τρεις εβδομάδες πριν χάσει τη μάχη, που έδινε μ' ένα απαράμιλλο ψυχικό σθένος, για τη ζωή. Είχα λοιπόν λόγους να επιδιώξω η συμβολή μου στον τόμο αυτόν, που εκδίδεται για να τιμηθεί η μνήμη της, να σχετίζεται με τον αρχαιολογικό αυτόν χώρο, όπου πρέπει να βρισκόταν ο πυρήνας της αρχαίας Θέρμης². Η Ιουλία Βοκοτοπούλου ως άνθρωπος και ως επιστήμων τίμησε την ελληνική αρχαιολογική επιστήμη και το όνομά της προ πολλού είχε περάσει τα σύνορα της χώρας μας.

Το εύρημα που παρουσιάζω στις επόμενες γραμμές ήλθε στο φως κατά τις ανασκαφικές μας έρευνες στο Καραμπουρνάκι το Καλοκαίρι του 1996. Πάνω σ' ένα όστρακο που προέρχεται από τον ώμο ενός αμφορέα, κάτω ακριβώς από τη ρίζα μιας λαβής του, ήταν χαραγμένη η λέξη ΚΑΛΙΟ (Εικ. 1). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το όστρακο ανήκε σ' έναν αττικό αμφορέα SOS, όπως μας βεβαιώνει η σύσταση και το χρώμα του πηλού, το «μαύρο» γάνωμα και το μέγεθός του. Η λέξη ΚΑΛΙΟ, προφανώς η γενική πτώση του ονόματος Καλλίας {Καλ[λ]ίου}, δε φαίνεται να συνοδεύεται από άλλες λέξεις και είναι γραμμένη με το αττικό αλφάβητο, πράγμα που ενισχύει ακόμη περισσότερο την αττική προέλευση του ευρήματος³. Με τους αμφορείς αυτούς, που οι παλιότεροι χρονολογούνται γύρω στο 730 π.Χ. και οι νεότεροι μέσα στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., γινόταν, ως γνωστόν, η εξαγωγή του περίφημου αττικού ελαίου⁴. Στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ. πρέπει να χρονολογείται και

1. Κ. Ρωμαίος, *Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήναι 1941, σ. 358 κ.ε.

2. Μ. Τιβέριος, *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 247 κ.ε. και *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990, κυρίως σ. 77 κ.ε.

3. Χαρακτηριστική για το αττικό αλφάβητο είναι η απόδοση του Λ.

4. Για τους αμφορείς αυτούς υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. I. Ström, *Problems Concerning the Origin and Early Development of the Etruscan Orientalizing Style*, Odense 1971, κυρίως σ. 112-113 και 233-236 σημ. 151-157· A. W. Johnston - R. E. Jones, *BSA* 73 (1978) 103 κ.ε.· R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery*, Athens 1986, σ. 706 κ.ε. (J. Boardman)· M. Gras, *DdA* 5 (1987) (2), 41 κ.ε., και *Pact* 20 (1988) 291 κ.ε. Βλ. επίσης τον

το δικό μας όστρακο⁵.

Αττικοί αμφορείς SOS που φέρουν πλήρη ονόματα και μάλιστα, στην πλειονότητά τους, σε γενική πτώση, δε μας είναι άγνωστοι⁶. Σ' όλα αυτά τα παραδείγματα ονόματα, που βρίσκονται συνήθως στον ώμο και σπανιότερα στο λαιμό των αγγείων, είναι χαρακτά και γραμμένα, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, με το αττικό αλφάβητο. Οι παλιότεροι από τους ενεπίγραφους αυτούς αμφορείς, που έχουν βρεθεί σε διάφορα μέρη του αρχαίου κόσμου⁷, χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., ενώ οι νεότεροι, που είναι και οι περισσότεροι, στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ.

Μεγάλη συζήτηση έχει προκαλέσει η ερμηνεία αυτών των ονομάτων. Έχουν προταθεί όλες οι δυνατότητες, όπως π.χ. ότι πρόκειται για ονόματα εμπόρων, ελαιο-παραγωγών ή κατόχων των ίδιων των αγγείων, προφανώς σε δεύτερη χρήση τους⁸. Στην τελευταία περίπτωση οδηγήθηκαν ορισμένοι ερευνητές από το γεγονός ότι σε

χρήσιμο κατάλογο της Μ. Ant. Rizzo, *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco arcaico*, Roma 1990. Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές πιστεύουν ότι οι αμφορείς αυτοί χρησίμευαν αποκλειστικά για τη μεταφορά λαδιού. Βλ. σχετικά και το σημαντικό άρθρο του G. Vallet στο *Hommages à Albert Grenier* 3, Bruxelles 1962, σ. 1558 κ.ε. Ωστόσο υπάρχουν και απόψεις, βλ. π.χ. R. F. Docter, *BABesch* 66 (1991) 45 κ.ε. και H. R. Immerwahr, *Attic Script, A Survey*, Oxford 1990, σ. 12, οι οποίες υποστηρίζουν ότι στους αμφορείς αυτούς εκτός από λάδι έβαζαν και κρασί. Ως προς τον ορισμό του κατώτερου χρονολογικού τους ορίου, ανασκαφικά δεδομένα, όπως π.χ. ο τάφος 2 από τον τύμβο VII της νεκρόπολης Banditaccia στο Cerveteri, κάνουν πιθανή την τοποθέτησή του κάπου κοντά προς τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Βλ. Rizzo, *ό.π.*, κυρίως σ. 68 κ.ε. Μια παραλλαγή μάλιστα του τύπου, γνωστή ως αμφορέας «à la brosse», είναι πολύ πιθανόν ότι κατασκευάζονταν και στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ. Βλ. π.χ. Rizzo, *ό.π.*, σ. 100 κ.ε. και τον πίν. της σ. 23. Οι αμφορείς «à la brosse» πιθανόν είναι κι αυτοί αττικοί, ωστόσο δεν αποκλείεται να κατασκευάζονταν και σ' άλλα μέρη του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Βλ. π.χ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σ. 121 κ.ε.· P. Dupont, *La Parola del Passato* 37 (1982) 193. Ο F. Villard, *La céramique grecque de Marseilles*, Paris 1960, σ. 49, τους χαρακτηρίζει «ελληνο-ανατολικούς». Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τους αμφορείς SOS που, εκτός της Αττικής, κατασκευάζονταν και σ' άλλα μέρη, όπως π.χ. στη Χαλκίδα. Βλ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σ. 111 κ.ε., 122 κ.ε., 132 κ.ε., 135 κ.ε., 139, 140 και Boardman, *ό.π.*, κυρίως σ. 707 κ.ε.

5. Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, η μορφή των γραμμάτων και το μικρό μέγεθος του σωζόμενου οστράκου, δεν επιτρέπουν μια στενότερη χρονολόγησή του. Οπωσδήποτε, με βάση τα ως σήμερα δεδομένα, έχουμε μια από τις πρωιμότερες ελληνικές επιγραφές που έχουν βρεθεί σ' όλο τον βορειοελλαδικό χώρο. Για μια παρουσία των παλιότερων επιγραφικών μαρτυριών από τον χώρο της Μακεδονίας, ανάμεσά τους υπάρχουν και πολλά graffiti, βλ. Α. Παναγιώτου, «Επιγραφές της Μακεδονίας», *Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, 8-12 Δεκεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 124 κ.ε.

6. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, κυρίως σ. 128 κ.ε.· Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 12 κ.ε. και σημ. 15· F. Cordano, *BollArte* 26 (1984) 31· P. Pelagatti, *Kokalos* 26-27 (1980-81) 712 κ.ε.· M. T. Manni Piraino, *Kokalos* 33 (1987) κυρίως σ. 95 κ.ε., 100 κ.ε. Την τελευταία παραπομπή την οφείλω στον Α. Johnston. Στα παραδείγματα που έχει συγκεντρώσει ο Immerwahr, *ό.π.*, πρόσθεσε και αυτά της Rizzo, *ό.π.*, σημ. 4, 68 αριθ. 1 και εικ. 92 και 363, 71 αριθ. 1 και εικ. 99 και 367 (αμφορέας «à la brosse») και Manni Piraino, *ό.π.*, σ. 97-98, 103-104. Πρβλ. και L. H. Jeffery, *BSA* 50 (1955) 67 κ.ε. Στους αμφορείς αυτούς συναντούμε και ποικίλα σύμβολα όπως και διάφορες «συντομογραφίες». Βλ. π.χ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 129 κ.ε. Έναν πρώιμο αττικό αμφορέα SOS (τέλη 8ου αι. π.Χ.) που φέρει «cypriot graffito» και βρέθηκε στη Μένδη της Χαλκιδικής, δημοσίευσε και η αείμηστη Ι. Βοκοτοπούλου σε συνεργασία με τον Τ. Χρηστίδη. Βλ. Ι. Vokotopoulou - Α.-Ph. Christidis, *Kadmos* 34 (1995) 5 κ.ε.

7. Ως σήμερα, τέτοιους αμφορείς γνωρίζουμε από το Gerveteri (7, από τους οποίους 1 «à la brosse»), Vulci, Γέλα, Καμαρίνα (5, από τους οποίους 3 «à la brosse»), Αθήνα (2), Καραμπουνάκι Θεσσαλονίκης, Πύδνα (αδημοσίευτος).

8. Βλ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, κυρίως σ. 128-129· Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 12-14· Jeffery, *ό.π.*, σημ. 6, κυρίως σ. 69. Πρβλ. και Vokotopoulou-Christidis, *ό.π.*, σημ. 6, σ. 7 και σημ. 7.

Εικ. 1. Ενεπίγραφο όστρακο από αττικό αμφορέα τύπου SOS που βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.

τέσσερα από τα παραπάνω παραδείγματα το όνομα συνοδεύεται και από το ρήμα «είμι». Ωστόσο με μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να δοθεί ικανοποιητική απάντηση στο ερώτημα πώς συνέβη και οι νέοι κάτοχοι των αγγείων αυτών, που προωθήθηκαν σε απομακρυσμένα μέρη του αρχαίου κόσμου, ήταν και πάλι Αθηναίοι, αφού όπως ήδη είπαμε, όλα σχεδόν αυτά τα ονόματα που φέρουν είναι γραμμένα με το αττικό αλφάβητο. Αλλά και η πιθανότητα τα ονόματα αυτά να αναφέρονται σε εμπόρους δε φαίνεται να έχει πολλές πιθανότητες. Εμπόδιο γι' αυτό αποτελεί η παρουσία του ρήματος «είμι»⁹ και ίσως όχι μόνον. Αν δεχτούμε την ερμηνεία αυτή, τότε υποχρεωτικά δεχόμαστε ότι η πλειονότητα των εμπόρων που προωθούσαν τους αττικούς αμφορείς SOS στις διεθνείς αγορές ήταν επίσης Αθηναίοι. Αλλά για κάτι τέτοιο μπορεί κανείς βάσιμα να εκφράσει σοβαρές επιφυλάξεις¹⁰.

Όμως, αν θεωρήσουμε ότι τα ονόματα αυτά αναφέρονται σε ελαιοπαραγωγούς της αρχαίας Αθήνας τότε ερμηνεύονται ικανοποιητικά όλα τα μέχρι σήμερα δεδο-

9. Πρβλ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 129 και Jeffery, *ό.π.*, σημ. 6, σ. 69.

10. Βλ. π.χ. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1988, κυρίως σ. 160 κ.ε. και σημ. 740-742, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Surrey 1979, σ. 49. Για την πιθανότητα ανάμεσα στους εμπόρους που προωθούσαν αττικούς αμφορείς SOS να υπήρχαν και Φοίνικες, βλ. π.χ. B. B. Shefton στο *The Archaeology of Greek Colonisation*, Oxford 1994, σ. 72 (εκδ. G. Tsetschladze - Fr. De Angelis). Επίσης το «cypriot graffito» πάνω στον αττικό αμφορέα SOS από τη Μένδη της Χαλκιδικής για τον οποίο γίνεται λόγος στη σημ. 6, είναι πιο πιθανόν να αναφέρεται σε όνομα εμπόρου από την Κύπρο. Γενικά για το εμπόριο στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ. στην Αθήνα, βλ. P. Vidal-Naquet στο *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Paris 1990, σ. 75 κ.ε. και *Trade in the Ancient Economy*, London 1983, (επιμ. P. Garnsey - K. Hopkins - C. R. Whittaker).

μένα σχετικά με το θέμα αυτό. Π.χ. δικαιολογείται απόλυτα το ότι όλα σχεδόν τα ονόματα είναι γραμμένα με το αττικό αλφάβητο, αφού, σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, οι επιγραφές σ' αυτούς τους αμφορείς πρέπει να έχουν χαρακτηί στην ίδια την Αττική, πριν οι τελευταίοι προωθηθούν στις αγορές. Επίσης εξηγείται και το πώς τα αττικά αυτά αγγεία βρέθηκαν σε διάφορα μέρη του αρχαίου κόσμου. Αλλά και η παρουσία του ρήματος «είμι», που έκανε ορισμένους μελετητές να συσχετίσουν τα ονόματα αυτά με τους κατόχους των αγγείων¹¹, μπορεί επίσης να δικαιολογηθεί καλά με την παραπάνω ερμηνεία. Επισημαίνω ότι το ίδιο ρήμα απαντάται και σε ορισμένους πρώιμους παναθηναϊκούς αμφορείς, —που, ας σημειωθεί, είναι περίπου σύγχρονοι με τους οψιμότερους αμφορείς SOS— να συνοδεύει συνήθως την επιγραφή *τῶν ἀθήνηθεν ἄθλων*¹². Είναι γνωστόν ότι ανάμεσα στους αμφορείς SOS και στους παναθηναϊκούς αμφορείς υπάρχουν εμφανείς ομοιότητες τόσο ως προς τη χρήση τους, και οι δύο περιείχαν το περίφημο αττικό έλαιο, όσο και ως προς το σχήμα τους. Δικαίως η έρευνα πιστεύει ότι ο παναθηναϊκός αμφορέας ως σχήμα προέρχεται από τον αμφορέα SOS και μάλιστα από μια όψιμη παραλλαγή του, τη γνωστή με το ατυχές όνομα «à la brosse»¹³. Έχουμε λοιπόν λόγους να πιστεύουμε ότι και στην παρουσία του «είμι» στους δύο αυτούς τύπους αμφορέων πρέπει να δοθεί παρόμοια ερμηνεία. Στα παναθηναϊκά αγγεία η επιγραφή *τῶν ἀθήνηθεν ἄθλων* πιστοποιεί ότι ο φορέας της είναι γνήσιο έπαθλο των περιφημων Παναθηναίων. Αλλά όταν οι αρχαίοι έλεγαν «ἄθλα» δεν εννοούσαν τόσο τα παναθηναϊκά αγγεία αυτά καθ' αυτά, όσο το παναθηναϊκό λάδι. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Αριστοτέλη (Αθην. Πολ. 60,3) που αναφέρονται ακριβώς στους Παναθηναϊκούς Αγώνες: *Ἔστι γὰρ ἄθλα τοῖς μὲν... τοῖς δὲ τὸν γυμνικὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἵπποδρομίαν ἔλαιον*¹⁴. Έτσι την επιγραφή π.χ. *τῶν ἀθήνηθεν ἄθλων εἶμι* στον παναθηναϊκό αμφορέα του Burgon δεν πρέπει να τη θεωρήσουμε ότι μας την απευθύνει τόσο το ίδιο το αγγείο όσο το παναθηναϊκό έλαιο που αυτό περιείχε. Άλλωστε αυτό είχε και τη μεγαλύτερη αξία. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο πιστεύω ότι πρέπει να ερμηνεύσουμε και τις ανάλογες επιγραφές πάνω στους αμφορείς SOS. Όταν σ' ένα τέτοιο αγγείο διαβάζουμε π.χ. *Κόρακός (ή Θώρακός) εἶμι*¹⁵, πρέπει να υποθέσουμε ότι τα λόγια αυτά μας τα απευθύνει όχι τόσο ο ίδιος ο αμφορέας όσο το λάδι που περιείχε. Έτσι πληροφορούμαστε ότι ο αμφορέας αυτός έφερε λάδι του Κόρακος (ή Θώρακος).

11. Βλ. παραπάνω σημ. 9. Πρβλ. και Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 12.

12. Βλ. π.χ. J. Rasmus Brandt, *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 8 (1978) 3 αριθ. 1, 9 αριθ. 88, 89. Πρβλ. και Brandt, *ό.π.*, 3 αριθ. 5.

13. Βλ. π.χ. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 133 και 134. Για τους «à la brosse» αμφορείς βλ. παραπάνω σημ. 4. Υπενθυμίζω εδώ ότι οι παναθηναϊκοί αμφορείς και οι αμφορείς SOS έχουν και ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό. Και από τους δύο αυτούς τύπους έχουμε μινιατουριστικές δημιουργίες. Για παναθηναϊκούς αμφορίσκους, βλ. J. Beazley, *BSA* 41 (1940-45) 10 κ.ε. Για αμφορίσκους SOS, βλ., π.χ. Σίνδος, *Κατάλογος της Έκθεσης*, Αθήνα 1985, σ. 263 αριθ. 428, όπου και μια βιβλιογραφία (Μ. Τιβέριος).

14. Πρβλ. και Σουίδα, *λ. μορία: έλαιαι ιεραὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐξ ὧν τὸ έλαιον έπαθλον εδίδοτο τοῖς νικῶσι τὰ παναθήνια*. ...

15. Βλ. π.χ. Rizzo, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 61 αριθ. 1 και εικ. 70-71 και 362 και Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 13 αριθ. 37.

Έχω λοιπόν τη γνώμη ότι τα ονόματα στους αμφορείς SOS αναφέρονται στους πρώτους «κατόχους» του λαδιού, δηλαδή στους ίδιους τους ελαιοπαραγωγούς¹⁶. Άλλωστε οι ίδιοι προφανώς είχαν παραγγείλλει (ή και κατασκευάσει;) τους αμφορείς SOS, που τους ήταν εντελώς απαραίτητοι για την προώθηση του προϊόντος τους και επομένως και τα αγγεία αυτά θεωρούνταν, σε τελευταία ανάλυση, δικά τους.

Όπως ήδη ανέφερα και παραπάνω οι αμφορείς SOS, με τα ως σήμερα γνωστά δεδομένα, φαίνεται να σταματούν προς τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., σε μια εποχή δηλαδή που αρχίζουν και κάνουν την εμφάνισή τους οι παναθηναϊκοί αμφορείς. Θα μπορούσε αυτό να θεωρηθεί απλώς ως σύμπτωση, αλλά έχοντας ήδη σημειώσει τις στενές σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους δύο αυτούς τύπους ελαιοφόρων αγγείων, θα προσπαθήσω, με τη βοήθεια και της αρχαίας γραμματείας, να προχωρήσω το θέμα αυτό λίγο περισσότερο. Το σταμάτημα της κατασκευής αμφορέων SOS δικαίως έχει συσχετιστεί με έναν δραστικό περιορισμό των εξαγωγών του αττικού λαδιού¹⁷. Ορισμένοι μάλιστα μελετητές έχουν προσπαθήσει να εντοπίσουν τους πιθανούς λόγους που συνετέλεσαν σ' αυτόν τον περιορισμό. Λίγο παλιότερα ο Σόλων, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Σόλων 24), είχε απαγορεύσει την εξαγωγή όλων των γεωργικών προϊόντων πλην όμως του ελαιόλαδου¹⁸. Έχω τη γνώμη ότι ένας από τους λόγους που συνετέλεσαν στο δραστικό περιορισμό των εξαγωγών του αττικού ελαιόλαδου ήταν και η καθιέρωση των Μεγάλων Παναθηναίων, κάπου στην τέταρτη δεκαετία του 6ου αι. π.Χ. Δε γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες από τα πρώτα χρόνια της διεξαγωγής τους. Ωστόσο ό,τι ξέρουμε από τη μετέπειτα εποχή, βεβαιωνόμαστε ότι κατά τη διάρκειά τους η αθηναϊκή Πολιτεία έπρεπε να είχε εξασφαλίσει μεγάλες ποσότητες ελαίου, προκειμένου να τις διανήμει στους νικητές των γυμνικών και ιππικών παναθηναϊκών αγωνισμάτων. Οι ποσότητες αυτές, σύμφωνα με υπολογισμούς μελετητών, κυμαίνονται περίπου από 50 (οι μετριοπαθέστεροι) ως 70 τόνους για κάθε παναθηναϊκή χρονιά¹⁹. Και βέβαια δεν πρέπει να ξεχνούμε και τις ετήσιες ανά-

16. Τα ονόματα που δεν είναι γραμμένα με το αττικό αλφάβητο (βλ. π.χ. παραπάνω σημ. 10), όπως και αυτά που είναι σε ονομαστική πτώση (βλ. π.χ. Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 12-13 και σημ. 16) θα μπορούσαν ίσως να συσχετιστούν και με εμπόρους.

17. Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 140.

18. Βλ. π.χ. Vallet, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 1560-1561· Johnston-Jones, *ό.π.* Για το λάδι στην αρχαία Αθήνα και γενικότερα στον αρχαίο κόσμο βλ. Al. Baccarin, *DdA* 8 (1990) (1), 29 κ.ε.· L. Foxhall, *Olive cultivation within Greek and Roman Agriculture: The Ancient Economy Revisited*, διατρ. στο Liverpool (1990) και τα πρακτικά ενός συμποσίου που έγινε, στην Aix-en-Provence και στην Toulon από 20-22 Νοεμβρίου 1991, για το λάδι και το κρασί στον χώρο της Μεσογείου: *BCH*, Suppl. XXVI (1993) (εκδ. M.-Cl. Amouretti - J.-P. Brun). Βλ. ακόμη M.-C. Amouretti και H. Forbes στο *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May, 1990*, Stockholm 1991, σ. 77 κ.ε. και 87 κ.ε. αντίστοιχα (εκδ. B. Wells)· S. Isager - J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture*, London - New York 1995², κυρίως σ. 33 κ.ε., 56 κ.ε., 203 κ.ε. και M.-C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Paris 1986. Πρβλ. και J. Klein, *AJA* 75 (1971) 206.

19. Βλ. M. Τιβέριος, *ΑΔ* 29 (1974) κυρίως 147 κ.ε.· A. W. Johnston, *BSA* 82 (1987) 125 κ.ε.· Π. Βαλαβάνης, *Ελιά και Λάδι*, Αθήνα 1996, σ. 73 (έκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA) και *BCH*, Suppl. XIII (1986) κυρίως 454 κ.ε. (εκδ. J.-Y. Empereur - Y. Garlan)· J. M. Mansfield, *Prize Amphoras and Prize Oil*, Berkeley 1985, σ. 7 κ.ε.

γκες των Αθηναίων σε λάδι, τις σχετικές με την τροφή τους, την προσωπική τους καθαριότητα, τον καλλωπισμό τους και τον φωτισμό. Οι ποσότητες αυτές όσο αυξάνονταν οι οικονομικές τους δυνατότητες τόσο μεγάλωναν. Έχει υπολογιστεί ότι ένα πλούσιο σπιτικό της αρχαίας Αθήνας των κλασικών χρόνων, 4-5 ατόμων και χωρίς να υπολογίζονται οι ανάγκες των δούλων, χρειαζόταν 200-330 κιλά ελαιόλαδου ετησίως²⁰. Επομένως ένας πληθυσμός 100.000 ανθρώπων (με πλούσιους και φτωχούς) ξόδευε ετησίως, σύμφωνα με τους υπολογισμούς αυτούς, μια ποσότητα γύρω στους 3.000-5.000 τόνους. Για να παραχθούν οι τόνοι αυτοί του λαδιού, θα έπρεπε οι Αθηναίοι να διέθεταν έναν πολύ μεγάλο αριθμό ελαιόδενδρων. Σήμερα στη Μεσσηνία ένα μεγάλο ελαιόδενδρο και σε καλή χρονιά, βγάζει γύρω στα 12 κιλά λάδι και στην Κύμη της Εύβοιας γύρω στα 20 κιλά. Όμως, σύμφωνα με μια απογραφή του 1860, τα 7.500.000 ελαιόδενδρα που υπήρχαν στην τότε Επικράτεια έδωσαν γύρω στους 7.500 τόνους λαδιού²¹. Σίγουρα οι τελευταίοι αριθμοί, που αναφέρονται σε μια εποχή που δεν υπήρχαν τα σύγχρονα ελαιοτριβεία και λιπάσματα, ταιριάζουν πιο πολύ στην αρχαιότητα. Ενισχυτικό γι' αυτό είναι και μια πληροφορία που μας δίνει ο Αριστοτέλης (Αθην. Πολ. 60 2) και σύμφωνα με την οποία στην εποχή του ο επώνυμος άρχων εισέπραττε από τους τὰ χωρία κεκτημένους ἐν οἷς αἱ μοῖραι εἰσίν..., τριῖ ἡμικοτύλια (ἐλαίου) ἀπὸ τοῦ στελέχους ἐκάστου. Το ότι το αθηναϊκό Κράτος έπαιρνε για κάθε ελαιόδενδρο μια ποσότητα ελαίου λιγότερη από μισό κιλό, μας επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι η ετήσια παραγωγή ελαίου από κάθε ελαιόδενδρο θα έφτανε περίπου στα 1-2 κιλά. Έτσι στην αρχαία Αθήνα για να παραχθούν 3.000-5.000 τόννοι ελαίου θα έπρεπε να υπήρχαν γύρω στα 1.500.000-5.000.000 ελαιόδενδρα²². Χωρίς αμφιβολία, οι παραπάνω αριθμοί είναι τελείως ενδεικτικοί και με κανένα τρόπο δεν πρέπει να εκληφθούν ως πραγματικοί. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε την αβεβαιότητα που υπάρχει στην ετήσια ελαιοπαραγωγή, καθώς υπάρχουν χρονιές που η παραγωγή είναι ανύπαρκτη ή κατά πολύ πιο κάτω από τα συνήθη αναμενόμενα, ενώ σημαντικό ρόλο παίζει και η ποικιλία του ελαιόδενδρου. Ωστόσο τα νούμερα αυτά μας επιτρέπουν να πάρουμε μια ιδέα για τη σχέση ανάμεσα στις πιθανές ποσότητες ελαίου που παρήγοντο, στον αριθμό των ελαιόδενδρων και το πιθανό μέγεθος της κατανάλωσης στην αρχαία Αθήνα.

Αν οι παραπάνω αριθμοί βρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι ποσότητες ελαίου που χρειαζόνταν οι Αθηναίοι για να καλύψουν τις ανάγκες των Παναθηναίων ήταν μικρές σε σχέση μ' αυτές που ξόδευαν για την προσωπική τους χρήση. Έτσι ο περιορισμός της εξαγωγής ελαιόλαδου, που παρατηρείται στην Αθήνα με την καθιέρωση των Μεγάλων Παναθηναίων, θα πρέπει πιθανόν να προκλήθηκε και από άλλους λόγους. Θα μπορούσε π.χ. να οφείλεται στην προσπάθεια της αθηναϊκής Πολιτείας να εξασφαλίσει για όλους τους Αθηναίους

20. Βλ. L. Foxhall, *Ελιά και Λάδι*, ό.π., σ. 105 κ.ε.

21. Βλ. Γ. Μητροφάνης, *Ελιά και Λάδι*, ό.π., σ. 447.

22. Για άλλα αριθμητικά δεδομένα βλ. π.χ. BCH, Suppl. XXVI (1983) 484, 486 κ.ε., 490 κ.ε., 494-496, 500, 553 κ.ε. (εκδ. Μ.-C. Amouretti - J.-P. Brun).

επάρκεια του βασικού αυτού προϊόντος διατροφής²³ και όχι μόνον, συνεχίζοντας κατά κάποιο τρόπο την πολιτική του Σόλωνος²⁴, σε συνδυασμό ίσως και με μια μείωση της παραγωγής ελαιόλαδου την εποχή αυτή. Η τελευταία μπορεί να προκλήθηκε από διάφορους λόγους, όπως π.χ. από μείωση των ελαιόδενδρων λόγω κάποιας πυρκαγιάς. Ότι όμως και η ίδρυση των Παναθηναίων πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο σ' αυτόν τον περιορισμό ή ακόμη και στην απαγόρευση της εξαγωγής ελαίου από την Αθήνα, μας το βεβαιώνει πιθανότατα και ένα απόσπασμα που μας έχει διασωθεί από την αρχαία γραμματεία. Σύμφωνα με τον σχολιαστή του Πινδάρου *οὐκ ἔστι δὲ ἐξαγωγή ἐλαίου ἐξ Ἀθηνῶν, εἰ μὴ τοῖς νικῶσι*²⁵. Το παραπάνω χωρίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού ρητά σ' αυτό γίνεται λόγος για μια απαγόρευση εξαγωγής ελαίου από την Αθήνα. Το ότι μάλιστα η απαγόρευση αυτή σχετίζεται καθαρά με τα Παναθηναία ίσως να μην είναι τυχαία και να υποδηλώνει τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στους δύο αυτούς θεσμούς. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε σε ποια εποχή αναφέρεται το παραπάνω χωρίο. Τίποτε όμως δεν εμποδίζει να ανάγεται στα πρώτα χρόνια ίδρυσης των Μεγάλων Παναθηναίων, στην εποχή δηλαδή που, όπως είπαμε και παραπάνω, παρατηρείται και το σταμάτημα της κατασκευής των αττικών αμφορέων SOS. Σημειώνω ότι εκτός από έναν μάλλον περιορισμένο αριθμό αμφορέων «à la brosse», η έρευνα ως σήμερα δεν έχει εντοπίσει κανέναν τύπο «οξυπύθμενου» αμφορέα με τον οποίο θα μπορούσαν οι Αθηναίοι να συνέχισαν την εξαγωγή ελαιόλαδου και μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Άλλωστε, όπως ήδη έχουμε πει, τους αμφορείς «à la brosse» δε φαίνεται να τους διεκδικεί όλους η Αθήνα, ενώ και η αποκλειστική τους χρήση ως αγγείων ελαιοφόρων, αμφισβητείται²⁶. Έτσι δεν είναι υπερβολικό αν ισχυριστούμε ότι η εξαγωγή ελαίου στην αρχαία Αθήνα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, βρισκόταν στα χέρια των νικητών των Παναθηναίων. Επομένως οι παναθηναϊκοί αμφορείς, και απ' αυτή την άποψη, αποτελούν συνέχεια των αμφορέων SOS²⁷.

Ελάχιστα από τα μέχρι σήμερα ονόματα που είναι χαραγμένα πάνω στους αττικούς αμφορείς SOS τα γνωρίζουμε από την αττική προσωπογραφία²⁸, ενώ κανένα δεν

23. Ενδεικτικό ίσως γι' αυτό είναι και η θεσμοθέτηση ασηνηρότατων ποινών για κείνους που κατέστρεφαν οποιοδήποτε ελαιόδενδρο, όχι μόνο δημόσιο (ιερό) αλλά και ιδιωτικό. Βλ. π.χ. Λυσίας, «Περὶ τοῦ σιχοῦ ἀπολογία» και Δημοσθένης, «Πρὸς Μακάρατον» 69-71 (1073-1075).

24. Πλούταρχος, Σόλων 24.

25. Σχολ. Πινδάρου, Νεμεόνικος X, 64a. Βλ. και Μ. Τιβέριος, *ΑΔ* 29 (1974) 150-151.

26. Για τους αμφορείς «à la brosse» βλ. παραπάνω σημ. 4.

27. Για τη σχέση των παναθηναϊκών αμφορέων με το εξαγωγικό εμπόριο του λαδιού στην αρχαία Αθήνα, βλ. Μ. Τιβέριος, *ΑΔ* 29 (1974) κυρίως 146 κ.ε., 150 κ.ε.· Ρ. Valavanis, *BCH*, Suppl. XIII (1986) κυρίως 454 κ.ε. Το ότι πολλοί παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί εκτός Αττικής, κάνει πιο πιθανόν οι περισσότεροι απ' αυτούς να σχετίζονται με το εμπόριο του παναθηναϊκού ελαίου. Το γεγονός της ανεύρεσης πολλών παναθηναϊκών αμφορέων εκτός Αττικής με κάνει να πιστεύω ακόμη ότι όλη η ποσότητα του παναθηναϊκού ελαίου εμπορευόταν μέσα σε παναθηναϊκούς αμφορείς. Για συζήτηση σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Ε. Κεφαλίδου, *Νικητής*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 67 και σημ. 80, 100. Για την εξάπλωση των παναθηναϊκών αμφορέων στον βορειοελλαδικό χώρο, βλ. Μ. Τιβέριος, *ΑΕ* (1991) 40 κ.ε. (Από την Αιανή είναι γνωστοί περισσότεροι του ενός παναθηναϊκοί αμφορείς, βλ. Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 42, σημ. 123α).

28. Βλ. Immerwahr, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 13-14· Johnston-Jones, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 128. Για εξαιρέσεις βλ. π.χ. και Manni Piraino, *ό.π.*, σημ. 6, σ. 97, 103-104. Οπωσδήποτε, αν κρίνουμε από τον μικρό αριθμό των «ενεπιγράφων»

ήταν δυνατόν να σχετιστεί με κάποιον σύγχρονο, γνωστό, αθηναίο γαιοκτήμονα, μ' έναν ευπατρίδη. Έχει βέβαια επισημανθεί από την έρευνα ότι οι γνώσεις μας για την αττική προσωπογραφία της εποχής αυτής είναι πολύ περιορισμένες²⁹. Το όνομα όμως του Καλλία που φέρει το όστρακο από το Καραμπουρνάκι (Εικ. 1), είναι το πρώτο που μπορεί να συσχετιστεί με ένα ιστορικό πρόσωπο, χωρίς βέβαια να παραβλέπω ότι πρόκειται για όνομα κοινό στην αρχαία Αθήνα. Ο Καλλίας στο όστρακο από το Καραμπουρνάκι μπορεί να ταυτιστεί με τον Καλλία Φαινίππου, μέλος μιας γνωστής αθηναϊκής οικογένειας που, τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 7ου αι. π.Χ. τροφοδοτούσε και το ονομαστό ιερατικό γένος των Κηρύκων. Με βάση τις πληροφορίες που σώζονται γι' αυτόν και οι οποίες είναι συγκεντρωμένες από τον J. K. Davies³⁰, η γέννησή του πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 600-590 π.Χ. Αυτό βέβαια με την προϋπόθεση ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με έναν Καλλία που γύρω στα 525 π.Χ. ανέθεσε στην Ακρόπολη ένα άγαλμα καθιστής Αθηνάς, έργο του Ενδοίου και το τελευταίο ταυτίζεται με το σωζόμενο άγαλμα του Μουσείου της Ακρόπολης αριθ. 625³¹. Ήταν βεβαιωμένα ένας πλούσιος ευπατρίδης και τα κτήματά του φαίνεται ότι βρισκόντουσαν νότια της Αθήνας, στον δήμο της Αλωπεκής. Ήταν εχθρικά διακείμενος προς τον Πεισίστρατο, όπως συνάγεται από την πληροφορία του Ηροδότου (VI 121) σύμφωνα με την οποία τόλμησε να αγοράσει την περιουσία του τυράννου που είχε βγει σε δημοπρασία. Το 564 π.Χ. κέρδισε πρώτη και δεύτερη νίκη σε ιππικά αγωνίσματα στην Ολυμπία, έχοντας νικήσει προηγουμένως και στα Πύθια. Είχε τέσσερα παιδιά, ένα γιο τον Ιππόνικο και τρεις θυγατέρες³². Αν η ταύτιση αυτή είναι σωστή, τότε το αττικό λάδι που έφτασε στο πρώτο μισό του

αμφορέων SOS και «à la brosse» που μας σώζεται, φαίνεται ότι η συνήθεια της αναγραφής του ονόματος του ελαιοπαραγωγού πάνω στα ελαιοφόρα αυτά αγγεία δεν ήταν διαδεδομένη. Ίσως σε κάθε μεγάλη ποσότητα ελαιόλαδου ενός παραγωγού, η «φίρμα» του να υπήρχε σ' έναν ή δύο αμφορείς. Η αναγραφή αυτή πιθανόν ήταν χρησιμη και για τον έμπορα εκείνον που γέμιζε το αμπάρι του πλοίου του με ελαιόλαδο διαφόρων ελαιοπαραγωγών.

29. Βλ. Immerwahr, *ό.π.*, και Johnston-Jones, *ό.π.*

30. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, Oxford 1971, σ. 254 κ.ε. και κυρίως 255-256, 256 κ.ε., 259-260.

31. Πausanίας 1 26 4. Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως, Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα 1974, σ. 73 και εικ. 134-135. Ωστόσο ο Καλλίας Φαινίππου δεν είναι σίγουρο ότι ταυτίζεται με τον Καλλία που έκανε την ανάθεση του αγάλματος της Αθηνάς πάνω στην Ακρόπολη. Έτσι η χρονολογία γέννησης του πρώτου μπορεί να ανέβει ακόμη και στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Συχνά έχει επισημανθεί από την έρευνα ότι το όνομα Καλλίας ήταν κοινό στην Αττική, ενώ συχνά εμφανίζεται και στην αττική αγγειογραφία. Βλ. J. Beazley, *ABV* 668, *ARV²* 1587-1588, *Paralipomena* 317 και Th. Carpenter, *Beazley Addenda*, Oxford 1989, 396, *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής*, Αθήνα, 3-9 Οκτωβρίου 1982, Β, Αθήνα 1987, σ. 283 (H. Immerwahr) και παρακάτω σημ. 32. Πρβλ. ακόμη *CVA* Λονδίνου 3, III He, πίν. 24 (J. Beazley, *ABV* 135, 44) και M. Moore, *The Athenian Agora XXIII* (1986) 272 αρ. 1425. Π.χ. ο αναθέτης της Ακρόπολης θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Καλλία που ονοματίζεται σε μια οινοχόη του κεραμέα Ταλειδή στο Βερολίνο (*ABV* 176, 2). Αν μάλιστα στο αγγείο αυτό η επιγραφή «Καλ(λ)ίας Κα(λός)» αναφέρεται στον εικονιζόμενο εδώ γενειοφόρο, τότε θα μπορούσε ο τελευταίος να ταυτιστεί ακόμη και με τον Καλλία Φαινίππου. Ωστόσο αν η επιγραφή αυτή πράγματι ονοματίζει έναν από τους δύο εδώ εικονιζόμενους, αυτός πρέπει να είναι ο αυλητής. Βλ. π.χ. U. Gehrig - A. Greifenhagen - N. Kunisch, *Führer durch die Antikenabteilung*, Berlin 1968, σ. 194 και πίν. 58.

32. Για έναν Καλλία Κρατίου Αλωπεκήθεν, μέλος προφανώς της ίδιας οικογένειας άγνωστον από φιλολογικές μαρτυρίες, που πρέπει να είχε γεννηθεί γύρω στα 530 π.Χ., βλ. H. A. Shapiro, *Hesperia* 51 (1982) 69 κ.ε.

6ου αι. π.Χ. στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου προερχόταν από ελαιόδενδρα που πιθανότατα ήταν φυτευμένα σε κτήματα του δήμου της Αλωπεκής.

Θα ήταν χρήσιμο να ξέραμε την εθνικότητα του έμπορα που έφερε το λάδι του αθηναίου Καλλία στον Θερμαϊκό κόλπο. Αν ήταν Αθηναίος³³ τότε θα είχαμε την πρώτη βεβαιωμένη άμεση παρουσία της Αθήνας στα μέρη αυτά, μερικά χρόνια πριν καταφτάσει εδώ ο Πεισίστρατος³⁴. Σημειώνω ότι από το Καραμπουρνάκι είναι γνωστά και παλιότερα αττικά αγγεία, που ανάγονται στη Μέση Γεωμετρική Εποχή³⁵.

33. Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 10.

34. Για δραστηριότητες στην περιοχή αυτή, που σχετίζονται πιθανόν με την άφιξη του Πεισίστρατου, βλ. Μ. Τιβέριος, *Παρνασσός* 35 (1993) 557 κ.ε.

35. Μ. Τιβέριος, *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 250 και σημ. 21 και 22, 256 εικ. 3 και 4α (αριστερά). Πρβλ. W. Mayr, *ÖJh* 62 (1993) Beiblatt, 5-6.